

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2020, Cilt:8, Sayı:2, 8:671-693

Geliş Tarihi: 09.10.2020

Kabul Tarihi: 28.11.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.807222>

Fıkıh Psikolojisi Bağlamında Fıkhi Ölçülülüğün İslâm'ın Doğru Algılanmasına Katkısı*

Cemalettin Şen**

Öz

Ölçülülük, insanın duygu, düşünce, ahlak ve davranış bakımından dengeli olması demektir. Başka bir ifadeyle ölçülülük, *ifrat* ve *tefrit* denilen aşırılıkların arasındaki normal ve gerekli olan durum ve tutumdur. İslâm dinine ait ibadet ve hukuk sahasını kapsayan ölçülülük, *fıkhi ölçülülük* olarak adlandırılabilir. İslâm'ın algılanmasında, hem teorik hem de pratik bakış açısının önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla İslâm'ın doğru algılanması, bu çalışmanın sınırları dışında olan inanç ve ahlakın yanı sıra fıkhi konu ve hükümlerin doğru bilinmesi ve aşırılıklardan arınmış bir şekilde uygulanmasıyla mümkündür. Bu makalede öncelikle fıkhi ölçülülüğün, İslâm'ın doğru algılanmasına yönelik olumlu etkisinin örneklerle ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmanın ikinci amacı ise “psikolojiye ilişkin veriler ışığında fıkhi konuları inceleyen ve bütüncül bir bakış açısıyla fıkhi sorunlara çözüm arayan fıkha yardımcı bir bilim dalı” olarak tanımlanan *fıkhi psikolojisi* alanına ölçülülük kavramı bağlamında katkı sağlamaktır. Fıkhi ölçülülüğün, İslâm'ın doğru algılanmasına yönelik birey ve toplum açısından yaptığı teorik ve pratik katkının bilinmesi, aynı zamanda İslâm'ın yanlış algılanmasına engel de olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Psikolojisi, Ölçülülük, Fıkhi Ölçülülük, Algi.

The Contribution of Fiqh Moderation to True Perception of Islam in the Context of Fiqh Psychology

Abstract

Moderation means being balanced in terms of human emotion, thought, morality and behavior. In other words, moderation is the normal and necessary state and attitude among the extremes called *excess* and *shortage*. The moderation which covers the field

* Bu makale, 28-30 Ekim 2016 tarihinde Şanlıurfa'da düzenlenmiş olan “Yanlış Algılar ve Doğru İslâm” adlı uluslararası sempozyumda yazar tarafından sunulan ve aynı yıl yayınlanan “Fıkıhta Ölçülülük İlkesinin İslâm'ın Doğru Algılanmasına Katkısı” başlıklı tebliğin yeniden düzenlenmiş ve gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir. bk. Cemalettin Şen, “Fıkıhta Ölçülülük İlkesinin İslâm'ın Doğru Algılanmasına Katkısı”, *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslâm Sempozyumu*, ed. Kasım Şulul vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 432-445.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, c.sen1@hotmail.com

ORCID ID 0000-0002-3999-5426

of worship and law of the religion of Islam, can be called *fiqh moderation*. Both theoretical and practical perspectives have an important place in the perception of Islam. Therefore, the correct perception of Islam is possible with the correct knowledge of the fiqh issues and decrees, as well as beliefs and morals that are outside the limits of this study, and by applying them in a way that is free from extremes. In this article, it is aimed to reveal the positive effect of fiqh moderation on the correct perception of Islam with examples. The second aim of the study is to contribute to the field of *fiqh psychology* in the context of the concept of moderation, which defined as “a branch of fiqh auxiliary science that examines fiqh issues in the light of psychological data and seeks solutions to fiqh problems with a holistic perspective”. Knowing the theoretical and practical contribution of fiqh moderation to the individual and society for the correct perception of Islam will also prevent the misperception of Islam.

Keywords: Fiqh, Fiqh Psychology, Moderation, Fiqh Moderation, Perception.

Giriş

Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmada öncelikle fıkhi ölçülülüğün İslâm'ın doğru algılanmasına teorik ve pratik açıdan yaptığı olumlu etkinin örneklerle ortaya konulması amaçlanmıştır. Makalenin diğer amacı ise tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa 2009 yılında bilim dünyasına önerilen¹ *fıkıh psikolojisi*² sahasına ölçülülük kavramı ekseninde katkıda bulunmaktır.

Bu makalenin odak noktası, ölçülülük kavramıdır. Söz konusu kavram, en geniş anlamıyla ele alındığında kâinatın yaratılış ve işleyişindeki denge, düzen ve uyumu ifade eder. Bu yönüyle ölçülülük, evrensel bir kanun³ olduğu için pek çok bilgi alanını ilgilendirir.⁴ Bu nedenle çalışmamız, dört açıdan sınırlandırılmıştır. Şöyle ki bu çalışmada başka bir bilim dalı değil “fıkıh psikolojisi” bağlamında; itikadi veya ahlaki değil “fıkhi” ölçülülüğün; başka bir dinin değil “İslâm”ın; başka herhangi bir şekilde değil “doğru” olarak algılanmasına katkısı ele alınmıştır.

Bu çalışmada, üzerinde durulan algı, duyu, ölçülülük, aşırılık vb. kavramların psikoloji, ahlak, hukuk, fıkıh vb. pek çok bilim dalını yakından ilgilendirmesi ve konuya ilgi duyan araştırmacılara kolaylık sağlanması gibi gerekçelerle mümkün olduğunca zengin bir kaynak yelpazesi kullanılmıştır. Bu bağlamda sadece klasik temel kaynaklara değil, çağdaş eserlere de atıflar yapılmıştır.

Çalışmamızda son tahlilde fıkhi ölçülülüğün, İslâm'ın doğru algılanmasına, hangi konularda, kimleri ve nasıl etkileyerek katkı sağladığı sorunu çözümlenmeye çalışılacaktır.

¹ Cemalettin Şen, *İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 12.

² *Fıkıh psikolojisi*, “psikolojiye ilişkin veriler ışığında fıkhi konuları inceleyen ve bütüncül bir bakış açısıyla fıkhi sorunlara çözüm arayan fıkıh yardımcı bir bilim dalıdır.” bk. Cemalettin Şen, “Bilim Dünyasına Katkı Bağlamında Fıkıh Psikolojisi ve Fıkıh Psikiyatrisi”, *Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi*, ed. Kemal Arı ve Derya Genç Acar (Elâzığ: ASOS Yayınevi, 2019), 236.

³ Cemalettin Şen, “Şemsüleimme es-Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinin Hacmi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 24. Ayrıca bk. el-Bakara 2/187, 229; en-Nisâ 4/14; el-Mâide 5/87; et-Tevbe 9/112; et-Talâk 65/1.

⁴ Aristo, *Eudemos'a Etik* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999), 35.

Dolayısıyla ilk olarak bu meselenin anlaşılması ve açıklığa kavuşturulması noktasında kilit role sahip olan “algı”, “ölçülülük” ve bu çerçevedeki diğer kavramların açıklanması gerekmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Algı ve İlgili Kavramlar

Bu çalışmanın psikolojiye ve dolayısıyla fıkıh psikolojisine ilişkin zeminini oluşturan *algı* yani idrak (الإدراك) (perception), “bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma”⁵ demektir. Nihayetinde dikkat,⁶ farkındalık⁷ ve bilinç⁸ temelli zihin ürünü bir faaliyet⁹ görünümündeki algılamaya, öncelikle duyuumlara dayanır.¹⁰

Duyu yani his (الحس) (sense), “insanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği”¹¹ demektir. “Bir duyu gücünün herhangi bir etkenle uyarılmasına”¹² ise *duyumu* yani ihsas (الإحساس) (sensation) denir. Duyumların yorumlanması ve anlamlı hâle getirilmesi süreci algı olarak adlandırılır.¹³

Dolayısıyla İslâm’ın algılanması noktasında görme, işitme vb. yetilerin birincil derecede etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. İslâm, kestirme bir ifadeyle belirtecek olursak insanların haberdar olabilecekleri, anlayıp bilincine varabilecekleri her türlü sesli, görüntülü vb. kaynak ve vasıta aracılığıyla algılanabilir.

Örneğin İslâm hakkında kaleme alınmış bir kitap okunduğunda, ezan işitildiğinde, tavaf ibadetine ilişkin bir video veya namaz kılan bir Müslüman izlendiğinde okuma, işitme ve izleme neticesinde ortaya çıkan duyumlar âdeta algının ham maddesi hâlinde zihne aktarılacaktır. Nihayetinde bu veriler, beyinde işlenip İslâm hakkında kısmi de olsa bir algının oluşmasına sebep olacaktır.

⁵ Türk Dil Kurumu (TDK), “Güncel Türkçe Sözlük” (Erişim 29 Kasım 2020). Benzer algı tanımları için bk. Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1988), 17; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 43; Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 23; Hayati Hökelekli, “İdrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/477.

⁶ Simon Grondin, *Psychology of Perception* (Switzerland: Springer, 2016), 124-125.

⁷ *APA College Dictionary of Psychology* (Washington: American Psychological Association, 2009), 295.

⁸ William James, *The Principles of Psychology* (New York: Henry Holt, 1905), 2/76.

⁹ Bu konuda bk. Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri Yayınları), 1978, 124.

¹⁰ Baymur, *Genel Psikoloji*, 124; Serpil Aytaç (*İnsanı Anlama Çabası Psikolojiye Giriş*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2000), 107; Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 241.

¹¹ TDK, “Güncel Türkçe Sözlük”. Benzer duyu tanımları için bk. Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 235; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 285.

¹² Hayati Hökelekli, “Duyu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/8. Benzer duyumu tanımları için bk. Salâhattin Göktepe, *Ünlü Düşünürleriyle Psikoloji Sözlüğü* (İzmir: Yeni Yol Matbaası, 1974), 20; Baymur, *Genel Psikoloji*, 99.

¹³ Clifford Thomas Morgan, *Psikolojiye Giriş* (Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2011), 242.

İletişim ve ulaşım araçlarının her geçen gün daha da yaygınlaştığı, bilgiye ulaşmanın baş döndürücü bir hızla kolaylaştığı çağımızda İslâm'ın algılanmasını sağlayacak kaynak ve araçlar da aynı oranda çeşitlenmekte ve güçlenmektedir. Fakat bu imkânın nasıl kullanıldığına bağlı olarak iki farklı sonucun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Söz konusu kaynak ve şartlar uygun bir şekilde kullanıldığı takdirde İslâm'ın doğru algılanması, aksi durumda ise yanlış algılanması ihtimali yüksektir.

İslâm'ın “doğru olarak algılanması”, “algılanması” meselesinden çok daha önemlidir. Başka bir deyişle İslâm'ın “yanlış bir şekilde algılanması”, “algılanmamasından” daha kötü sonuçlar üretmektedir.

Dolayısıyla sahip olunan imkânların, İslâm'ın bir biçimde algılanmasından öte doğru olarak algılanması uğrunda kullanılması çok daha uygun görünmektedir. Çünkü İslâm'ın, alelade ve özensiz bir şekilde kullanılan kaynak ve araçlar yoluyla algılanması, şüphesiz yanlış algılanmasının kapısını da açacaktır. Böylesine bir zarar ve kötülüğün önlenmesi gerekir. Çünkü “Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır.”¹⁴

İslâm algısının öznesi, dar manasıyla sadece Müslüman olmayanları ifade etse de geniş anlamda bütün insanları kapsamına alır. Bu nedenle İslâm'ın doğru veya yanlış algılanmasından bahsedildiğinde bir yönüyle İslâm'a davet,¹⁵ diğer yönüyle de Müslümanların kendi dinlerini tanımları söz konusu olmaktadır.

1.2. Ölçülülük ve İlgili Kavramlar

1.2.1. Ölçülülük

Bu çalışmanın omurga kavramı olan ölçülülük, Türkçe kökenli bir kelime olup dilimizde ayrıca *ılım*¹⁶ ve *ılımlılık*¹⁷ sözcükleriyle de karşılanmaktadır. Arapçada *i'tidâl* (الاعتدال),¹⁸ Farsçada *miyâne-rûy* (میانہ روی),¹⁹ Latince *moderati*,²⁰ İngilizcede

¹⁴ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1322), md. 30.

¹⁵ *Da'vet* (الدعوة), “İslâm dinini yayma ve Müslümanları dinî görevlerini yerine getirmeye çağırma anlamına gelen İslâmi bir terim”dir. Mustafa Çağrı, “Da'vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/16.

¹⁶ TDK, “Güncel Türkçe Sözlük”; Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1985), 4/1135; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 2/2038.

¹⁷ Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, 4/1135; Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 4/3687.

¹⁸ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1994), “adl”, 11/430; Serdar Mutçalı, *İngilizce-Türkçe-Arapça Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2001), 298. Fıkıh kitaplarında “i'tidâl” ifadesi, kimi zaman namazın kıyam, rükû ve secde gibi rükünlerini yerli yerinde, acele etmeksizin ve sükûnet içinde yerine getirmeyi belirten *ta'dil-i erkân* manasında da kullanılır. bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1406/1986), 1/188; Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bid'yetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 1/105; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1409/1989), 1/657; Abdullah Kahraman, “Ta'dil-i Erkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/366; “i'tidâl”, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye* (Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1986), 5/203.

¹⁹ Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük* (İstanbul: Birim Yayınları, 1993), 217.

²⁰ Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2013), 371.

moderation,²¹ Fransızca *modération*²² ve Almandaca ise *Mäßigkeit*²³ kelimeleri ölçülülük anlamında kullanılmaktadır.

Üzerinde uzlaşmış bir ölçülülük tarifinin yapılamadığını ve yapılamayacağını vurgulayan görüş²⁴ bir tarafa bırakılacak olursa *ölçülülük* hakkındaki, “duygu, düşünce, ahlak ve davranışlardaki denge”²⁵ şeklinde ortaya konulan tanımı yeterli kabul edebiliriz. Bu tanımdan hareketle ve daha açık bir ifadeyle ölçülülüğün, ahlaki tutum ve davranışlara kaynaklık eden ruhsal yeteneklerin işleyişinde itidal noktasının ilerisine geçen sapma²⁶ anlamındaki *ifrat* (الإفراط) ile ahlaki tutum ve davranışlara kaynaklık eden ruhsal yeteneklerin işleyişinde itidal noktasının altında kalan sapma²⁷ manasındaki *tefrit* (التفريط) adı verilen iki aşırılığın²⁸ arasındaki orta durum²⁹ olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

Çeşitli kaynaklarda ölçülülük, ifrat ve tefrit ile eş veya yakın anlamlı olarak kullanıldığını tespit ettiğimiz kavramlar şunlardır:

²¹ Resuhi Akdikmen vd., *Langenscheidt Standart Sözlüğü: English-Turkish Turkish-English* (İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları, 1989), 1/336; *Oxford Ansiklopedik Sözlük: İngilizce-Türkçe* (İstanbul: Sabah Gazetesi Yayınları, ts.), 3/1098.

²² *Dictionnaire Français-Arabe* (Beyrut: Imprimerie Catholique, 1857), 452.

²³ Sefa Durmuş vd., *DaF Öğrenci Sözlüğü: Almanca-Türkçe Türkçe-Almanca* (İstanbul: Yds Yayıncılık, 2014), 555.

²⁴ Alman filozofu Arthur Schopenhauer (1788-1860), ölçülülük kavramını fazlasıyla kapalı bulur ve bu nedenle onu farklı tanımlara açık kabul eder. Bu gerekçeyle de ölçülülük hakkında herkesçe benimsenmiş bir tanım yapılamadığını ve yapılamayacağını belirtir. bk. Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 91.

²⁵ Mustafa Çağrı, “İtidal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/456. Ayrıca bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 8/206; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (İstanbul: Milliyet Gazetecilik, 1992), 17/9021; Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), 529; Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 4/3687.

²⁶ Çağrı, “İtidal”, 23/456. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 54.

²⁷ Çağrı, “İtidal”, 23/456. Ayrıca bk. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 55.

²⁸ Aşırılık yani ölçsüzlük, Alman filozofu Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) tarafından bütün terbiyeli davranışların ölümcül düşmanı olarak görülür, yerin dibine batırılır ve âdeta lanetlenir. bk. Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne: Bir Kavga Yazısı* (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 23.

²⁹ Aşırılıklardan uzak orta durum yani ölçülülük, İlk Çağ Yunan Filozofu Eflâton (MÖ 427-347) tarafından mutluluğun anahtarı kabul edilir ve âdeta göklere çıkarılır. bk. Eflâton, *Gorgias* (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 139.

“Adâlet” (العدالة),³⁰ “denge”,³¹ “iktisâd” (الاقتصاد),³² “istikâmet” (الاستقامة),³³ “istivâ” (الاستواء),³⁴ ve “tavassut” (التوسط),³⁵ *ölçülülük*; “gulüv” (الغلو),³⁶ “israf” (الإسراف),³⁷ “i’tidâ” (الاعتدال),³⁸ “taaddî” (التعدى),³⁹ “taammuk” (التعمق),⁴⁰ “tecâvüz” (التجاوز),⁴¹ “tenattu” (التنطع),⁴² “teşdîd” (التشديد),⁴³ “tetarruf” (التطرف),⁴⁴ “tuğyân” (الطغيان),⁴⁵ ve “unf” (العنف),⁴⁶ *ifrat*; “ihmal” (إهمال),⁴⁷ ve “taksir” (التقصير),⁴⁸ *tefrit*; “aşırılık”,⁴⁹ “dalâlet” (الضلالة),⁵⁰ “dengesizlik”,⁵¹ “fesâd” (الفساد),⁵² “i’vicâc” (الاعوجاج),⁵³ “ölçüsüzlük”,⁵⁴ ve “sapma”⁵⁵ ise hem ifrat ve hem de tefrit ile eş veya yakın anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Ölçülülük, geçmişten günümüze en önemli ahlaki kavramlardan biri olarak görülmüştür. Eflâtun ve en meşhur öğrencisi Aristo’nun (MÖ 384-322) ahlak

30 İbn Manzûr, “adl”, 11/430; Mustafa Çağrıç, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

31 Çağrıç, “İtidal”, 23/456.

32 Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-bâliga* (Beirut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1413/1992), 2/53; İsmail Durmuş, “Mübalağa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/425.

33 İbn Manzûr, “kvm”, 12/496; Mustafa Çağrıç – Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/348.

34 İbn Manzûr, “kvm”, 12/496; Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/402; “İtidâl”, 5/203.

35 İbn Manzûr, “adl”, 11/430; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtûbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 4/258.

36 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1416-1421/1995-2001), 3/350; Yusuf Şevki Yavuz, “Gulüv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/192.

37 Mustafa Çağrıç, “Cimrilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/4; Cengiz Kallek, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/178; *İlmihâl* (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), 2/544.

38 İbn Manzûr, “frt”, 7/368; Yavuz, “Gulüv”, 14/192.

39 Yavuz, “Gulüv”, 14/192; İbrahim Çelik, “Taaddî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/283.

40 İbn Manzûr, “amk”, 10/271.

41 İbn Manzûr, “cvz”, 5/329; Durmuş, “Mübalağa”, 31/426.

42 İbn Manzûr, “nt'a”, 8/357; Yavuz, “Gulüv”, 14/192.

43 İbn Manzûr, “nt'a”, 8/357; Yavuz, “Gulüv”, 14/192.

44 Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik, *el-Gulüv fî'd-dîn fî hayâtî'l-müslimîne'l-muâsıra* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 59; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 520.

45 İbn Manzûr, “tgy”, 7/15; Çelik, “Taaddî”, 39/283.

46 İbn Manzûr, “unf”, 9/257; Lüveyhik, *el-Gulüv fî'd-dîn*, 61.

47 Trabzonlu Cûdî Efendi, *Lugat-ı Cûdî* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), 539.

48 İbn Manzûr, “sve”, 1/97; Mustafa Çağrıç, “Fazilet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/269.

49 Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 1/33; Çağrıç, “Fazilet”, 12/269.

50 Ömer Faruk Harman, “Dalâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/427.

51 Süleyman Uludağ, “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/15.

52 İbn Manzûr, “fsd”, 3/335; İlhan Kutluer, “Fesad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/421.

53 İbn Manzûr, “avc”, 2/332; Çağrıç – Uludağ, “İstikamet”, 23/348.

54 İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005), 3/2422; Uludağ, “Aşk”, 4/15.

55 Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 4/4068; Harman, “Dalâlet”, 8/428.

anlayışlarında erdemin temelinde aşırılıklardan uzak, ortada olmak yani ölçülülük vardır.⁵⁶ Bu anlayış, İslâm'ın özüne uygun olduğu için⁵⁷ İslâm ahlakçıları⁵⁸ tarafından da benimsenmiştir.⁵⁹

Bu olumlu bakış açısının bir yansıması olarak ölçülülük, fıkıh alanında da pek çok usul, ibadet ve hukuk içerikli konuda doğrudan veya dolaylı olarak dile getirilmektedir. Bu nedenle fıkıh sahasındaki ölçülülük, özellikle ahlaki değerler bakımından İslâm'ın algılanması noktasında önemli bir etkiye sahiptir.

Ölçülülük, İslâm'ın inanç, ibadet, ahlak ve hukuktan ibaret dört ana unsurunun ikisini ifade eden ve bu açıdan bakıldığında "İslâm ibadet ve hukuk ilmi"⁶⁰ olarak tanımlanan *fıkıh* ile ilişkisi bakımından ele alındığında üç temel görünümle karşımıza çıkmaktadır: Fıkhi ölçülülük, fıkhi ifrat ve fıkhi tefrit.

1.2.2. Fıkhi Ölçülülük

Fıkhi ölçülülük (الاعتدال الفقهي) (fiqh moderation), kanaatimizce "İslâm'ın ibadet ve hukuktan ibaret amelî yönüne ilişkin tutum ve davranışlardaki aşırılıklardan uzak orta hâl" olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle ve daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse fıkhi ölçülülük, mükellefin, ibadet ve hukuk alanında fıkhi normlara⁶¹ uygun (normal), meşru,⁶² iyi, güzel, doğru ve helâl kabul edilebilecek biçimde orta, dengeli, uyumlu ve aşırılıklardan uzak davranması ve düşünmesi durumudur.

Dolayısıyla fıkhi ölçülülük, mükellefin amelî hükümler konusunda ifrat ve tefritten sakınmasını gerektirmektedir. İmamın namaz kıldırması örneğinde görülebileceği gibi çok yavaş⁶³ (ifrat) ve çok hızlı (tefrit) hareket edilmediği, bu

⁵⁶ Eflâton, *Menon* (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 45; Aristo, *Nikomakhos'a Etik* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 46-52.

⁵⁷ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm toplumu "vasat ümmet" tabiriyle övülmüş (el-Bakara 2/143), Hz. Peygamber (s.a.v.) de "Yapılan işlerin en iyisi orta hâlli olanlarıdır." buyurmuştur. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/387.

⁵⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (Beyrut: Dâru İkra', 1405/1985), 156-157; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ts.), 91-97.

⁵⁹ Mahmut Kaya, "Felsefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/316.

⁶⁰ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/1.

⁶¹ *Norm*, "yargılama ve değerlendirmenin kendisine göre yapıldığı ölçüt, uyulması gereken kural, düzgü" anlamına gelir. Norma uygun olana *normal*, norma aykırı olana da *anormal* denir. TDK, "Güncel Türkçe Sözlük".

⁶² *Meşrû* (المشروع), İslâmî bir terim olarak dinî kaynaklara dayalı hüküm veya dine ve ilkelerine uygun olan eylem ve işlem anlamına gelir. Bilal Aybakan - İbrahim Kâfi Dönmez, "Meşrû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/378.

⁶³ Bazı fıkıh kaynaklarında geçtiği şekliyle *namazı uzatma* (تطويل الصلاة) kavramı ile kastedilen, imamın namazdaki rükünlere ve zikirlerine sünnete uygun olmayacak ölçüde fazla zaman ayırmak suretiyle dinin kolaylık ilkesini ihlal etmesidir. bk. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/614.

ikisinin arasındaki (orta) hızla namaz kıldırıldığı zaman ölçülülük ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

Ahlak ilminde “insanın iyilik yapmasını ve kötülükten uzak durmasını sağlayan ruhi yetenekler, erdem” olarak tanımlanan *fazilet* (الفضيلة),⁶⁵ her zaman için bir ölçülülük anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla ölçülü olmak, erdemli olmanın vazgeçilmez şartıdır. Ölçülülüğün yokluğu anlamındaki ifrat ve tefrit, bu nedenle erdemde ortadan kalkması sonucunu doğurur.⁶⁶

Buradan hareketle fıkhi ölçülülüğün kişinin ahlaki güzelliğine önemli bir katkı sağladığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla fıkhi ölçülülüğe sahip olan birey, erdemli olma yolunda önemli bir adım atmış sayılabilir. Çünkü fıkıh⁶⁷ ve ahlak,⁶⁸ nihayetinde iyiyi emreder veya önerir.

1.2.3. Fıkhi İfrat

*Fıkhi ifrat*⁶⁹ (الإفراط الفقهي) (fiqh excess), kanaatimizce “İslâm’ın ibadet ve hukuktan ibaret amelî yönüne ilişkin tutum ve davranışlardaki itidal noktasının ilerisine geçen sapma” olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle ve daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse fıkhi ifrat, mükellefin, fıkhi normlara aykırı (anormal), gayrimeşru, kötü, çirkin, yanlış ve gayrihelâl kabul edilebilecek biçimde ortanın üstü, dengesiz, uyumsuz ve aşırı fazla davranması ve düşünmesi durumudur.

Dolayısıyla fıkhi ifrat, mükellefin amelî hükümler konusunda fazlalık yönünde aşırıya kaçmasını belirtir. İmamın namaz kıldırması örneğinde görülebileceği gibi çok yavaş namaz kıldırıldığı zaman ifrat ortaya çıkmaktadır.⁷⁰

Ahlak ilminde faziletin zıddı olarak kötü huy, erdemsizlik manasında kullanılan *rezilet* (الذيلة),⁷¹ her zaman için bir ölçsüzlük anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla ölçsüz olmak, erdemsiz olmanın temel şartıdır.

⁶⁴ Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (İstanbul: Dersaadet Kitabevi Yayınları, ts.), 1/82. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) namazını orta uzunlukta tuttuğuna dair bk. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Cum’a”, 41. *Ta’dîl-i erkân* (تعديل الأركان) terkibi bir fıkıh terimi olarak namazın rükünlerini yerli yerinde, acele etmeksizin ve sükûnet içinde yerine getirmeyi ifade eder. Kahraman, “Ta’dîl-i Erkân”, 39/366.

⁶⁵ Çağrı, “Fazilet”, 12/268.

⁶⁶ Aristo, *Magna Moralia: Büyük Etik* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 47.

⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/138-139; İbrahim Kâfi Dönmez, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/83. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/104; en-Nahl 16/90; el-İsrâ 17/7.

⁶⁸ Aristo, *Nikomakhos'a Etik*, 47; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 32; Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2011), 37-40; Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, 11/138-139.

⁶⁹ Tarafımızca “fıkhi ifrat” olarak isimlendirilen söz konusu kavram, “el-gulüvvü'l-cüz'ıyyü'l-amelî” (العلو الجزئي العملي) olarak da adlandırılmıştır. bk. Lüveyhik, *el-Gulüv fi'd-dîn*, 77.

⁷⁰ İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik*, 1/614.

⁷¹ Çağrı, “Fazilet”, 12/269.

Buradan hareketle fıkhi ifratın, kişinin ahlaki çirkinliğini önemli ölçüde artırdığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla fıkhi ifrata sahip olan birey, erdemsiz olma yolunda ileri bir adım atmış sayılabilir. Çünkü fıkıh⁷² ve ahlak,⁷³ nihayetinde kötüyü yasaklar.

1.2.4. Fıkhi Tefrit

Fıkhi tefrit (التفريط الفقهي) (fiqh shortage), kanaatimizce “İslâm’ın ibadet ve hukuktan ibaret amelî yönüne ilişkin tutum ve davranışlardaki itidal noktasının gerisinde kalan sapma” olarak tanımlanabilir.⁷⁴ Bu tanımdan hareketle ve daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse fıkhi tefrit, mükellefin, fıkhi normlara aykırı (anormal), gayrimeşru, kötü, çirkin, yanlış ve gayrihelâl kabul edilebilecek biçimde ortanın altı, dengesiz, uyumsuz ve aşırı eksik davranması ve düşünmesi durumudur.

Dolayısıyla fıkhi tefrit, mükellefin amelî hükümler konusunda eksiklik yönünde aşırıya kaçmasını belirtir. İmamın namaz kıldırması örneğinde görülebileceği gibi çok hızlı namaz kıldırıldığı zaman tefrit ortaya çıkmaktadır.⁷⁵

Ahlak ilminde faziletin zıddı olarak kötü huy, erdemsizlik olarak ifade edilen *rezilet* (الرديلة),⁷⁶ her zaman için bir ölçsüzlük anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla ölçsüz olmak, erdemsiz olmanın öncelikli şartıdır.

Buradan hareketle fıkhi tefritin, kişinin ahlaki çirkinliğini önemli ölçüde artırdığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla fıkhi tefrite sahip olan birey, erdemsiz olma yolunda ileri bir adım atmış sayılabilir. Çünkü fıkıh⁷⁷ ve ahlak,⁷⁸ nihayetinde kötüyü ve çirkini yasaklar.

Çalışmamızın belkemiğini oluşturan fıkhi ölçülülük kavramını, ilgili diğer terimlerle birlikte ele aldıktan sonra fıkhi ölçülülüğün teorik (kuramsal, nazari) ve pratik (uygulamalı, amelî) açıdan İslâm’ın doğru algılanmasına nasıl katkı sağladığını örneklerle açıklayabiliriz.

⁷² Çağrıci, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker”, 11/138-139; Ferhat Koca, “Mefsedet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/356. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/104; en-Nahl 16/90; el-Ankebût 29/45.

⁷³ Aristo, *Nikomakhos’a Etik*, 44; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 32; Gözler, *Hukuka Giriş*, 37-40; Çağrıci, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker”, 11/138.

⁷⁴ “Tefrit” (التفريط) kelimesinin, sözlükteki “bir şeyi yitirmek, kaybetmek; eksik veya kusurlu yapmak” anlamıyla (İbn Manzûr, “frt”, 7/366) fıkhi bir terim olarak da kullanıldığına dair bk. “Tefrit”, *el-Mevsûatü’l-fıkhiyye* (Küveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şüûni’l-İslâmiyye, 1988), 13/82.

⁷⁵ Müslim, “Cum’a”, 41; Kahraman, “Ta’dil-i Erkân”, 39/366.

⁷⁶ Çağrıci, “Fazilet”, 12/269.

⁷⁷ Çağrıci, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker”, 11/138-139; Koca, “Mefsedet”, 28/356. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/104; en-Nahl 16/90; el-Ankebût 29/45.

⁷⁸ Aristo, *Nikomakhos’a Etik*, 44; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 32; Gözler, *Hukuka Giriş*, 37-40; Çağrıci, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker”, 11/138.

2. Fıkhi Ölçülülüğün İslâm'ın Doğru Algılanmasına Teorik Açıdan Katkısı

Fıkhi ölçülülük, bireysel ve toplumsal boyutlarda kimi zaman fıkıh tarihi ve usulüne ilişkin düşünce ve kabullere bağlı olarak İslâm'ın doğru algılanmasına teorik açıdan katkı sağlamaktadır.

2.1. Fıkıh Tarihi Açısından

2.1.1. Fıkıh Mezheplerine Bakış Tarzı

Benimsenen mezhep görüşünün yanlış olduğu ispatlansa dahi körü körüne savunulması anlamındaki *taassup*⁷⁹ (التعصب) (fanaticism) yani bağnazlık, mensup olduğunun dışındaki mezheplere hayat hakkı tanımama yahut kendi mezhebine ilişkin ölçüyü aşan övgüler⁸⁰ ifrattır.

Aksine asırların fıkhi bilgi ve tecrübe birikimi olan mezhepleri yok sayarak doğrudan naslardan hüküm çıkarmaya çalışmak da tefrittir. Bu konuda ölçülülük, tek bir mezhebin metot ve görüşlerine bağlı kalmayıp meseleleri gerektiğinde mezhepler üstü ve delil odaklı bir bakışla mukayeseli olarak ele almaktır.⁸¹

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların bilgiye, tecrübeye ve düşünce özgürlüğüne verdiği önemin ifadesi olarak algılanabilir.

2.1.2. Fıkıh Bilginlerine Bakış Tarzı

Gerçek sevginin ölçülü olması gerektiği⁸² gerçeğinin unutulup fıkıh bilginlerinin yahut onlara ait görüşlerin aşırı derecede övülmesi,⁸³ tarihsel gerçeklerle uyuşmayan niteleme ve veriler ışığında hak etmedikleri olumlu özelliklere sahip olarak gösterilmeleri ifrattır. Bu ve benzeri davranışlar, çoğu zaman sonu gelmez şiddetli ve kısır tartışmaların⁸⁴ fitilini ateşlemekte ve ters tepkilere neden olmaktadır. Çünkü bir kitapta bile beğenilen kısmın altını gereğinden fazla çizmek, bazen o yerin altını kazımak anlamına gelebilir. Yolumuzu aydınlatan ışık, çok şiddetli olduğunda görmemize engel olur. Hedefin ötesine atılan bir ok, hedefe isabet etmiş sayılmaz.⁸⁵

⁷⁹ Mustafa Çağrı, "Taassup", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/285. Fıkıh mezhepleri açısından taassup hakkında geniş bilgi için bk. Hayreddin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1988-1992), 2/715-721.

⁸⁰ Haneffî mezhebine ait kitapları incelemenin gece ibadetinden daha faziletli olduğuna dair bir görüş için bk. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 1/9.

⁸¹ Benzer ifadeler için bk. Hacı Mehmet Günay (ed.), *Günümüz Fıkıh Problemleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 18-19; Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2017), 357-358.

⁸² Eflâatun, *Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 96.

⁸³ Övgüde aşırı gidilmemesi gerektiğine dair bk. Mustafa Çağrı, "Medih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/304.

⁸⁴ Nitekim Kâtib Çelebi (1067-1657), *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* adlı eserini bu türden bazı tartışmaları ölçülülük sınırları içerisinde (hadd-i i'tidâl) almak amacıyla yazdığını belirtmektedir. Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* (İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, 1280), 127.

⁸⁵ Michel Eyquem de Montaigne, *Denemeler* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2008), 1/282.

Aksine bu bilginlerin, sırf gözden düşürmek ve bedel ödetmek gibi nedenlerle haksız yere eleştirilmeleri, hakikate aykırı bilgi ve beyanlarla karalanmaları, baskı ve şiddete maruz bırakılmaları da tefrittir. Nitekim Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Ahmed b. Hanbel'i (ö. 241/855) fakih olarak kabul etmeyip onun fıkha ilişkin görüşlerine *İhtilâfü'l-fukahâ* adlı eserinde yer vermeyince şimşekleri üzerine çekmiş, bunun üzerine mutaassıp bazı Hanbelîler tarafından evi taşlanmıştır. Baskı ve şiddet bununla da bitmemiş, vefat ettiğinde cenazesini defnetmek ancak geceleyn mümkün olmuştur.⁸⁶

Bu konuda ölçülülük, gerektiğinde bütün fıkıh bilginlerini, doğru ve güvenilir bilgilere dayalı olarak hak ettikleri şekilde ve bilimsel terbiye sınırlarını aşmadan övmek ve eleştirmektir.⁸⁷

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların bilim insanlarına, hakikati arama duygusuna ve vefaya verdiği önemin ifadesi olarak algılanabilir.

2.1.3. Zamana Bakış Tarzı

Fıkıh bilginlerinin, çok nadir karşılaşılan veya meydana gelmesi mümkün olmayan konularda kafa yormaları, gereksiz yere enerji tükettiği ve vaktin israfına yol açtığı için bazı âlimlerce mekruh sayılmıştır⁸⁸ ve ifrattır.

Aksine çözümünün geciktirilmesi sakıncalı olan acil bir konuda (*el-emrû'l-müsta'celü lâ yakbelü't-te'hîr*) (الأمر المستعجل لا يقبل التأخير) gevşek davranmak ise haram olarak görülmüştür⁸⁹ ve tefrittir.

Sorulabilecek makul sorulara erkenden hazır olmak veya sırf bilimsel gelişim gayesiyle henüz gerçekleşmemiş sorunlar (*el-mesâilü'l-faraziyye*) (المسائل الفرضية)⁹⁰ hakkında çözüm üretmek (*el-ictihâd kable'l-vukû'*) (الاجتهاد قبل الوقوع)⁹¹ mendup kabul edilir⁹² ve bu noktada ölçülü davranışa bir örnek olarak sunulabilir.⁹³

⁸⁶ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 175-176; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/315.

⁸⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik, *Müşkiletü'l-gulüv fi'd-dîn fi'l-asri'l-hâdir: el-esbâb el-âsâr el-ilâc* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 3/981-982.

⁸⁸ Abdürrahîm Ya'kûb, *Teysirü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (Riyad: Mektebetü Abîkân, 1431/2010), 2/257. Toplumsal hayatta ortaya çıkabilecek bütün meseleleri öngörüp bunların tamamını kapsayacak kanunlar hazırlamanın, ulaşılmaz bir hedef olduğuna ilişkin bir görüş için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 26.

⁸⁹ Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fikh* (Beirut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2002), 366.

⁹⁰ Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fikh*, 366.

⁹¹ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl* (Amman: Dârü'l-Fârûk, 1422/2011), 3/1170; Ebü'l-Ayyâs Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî Bahrülülüm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût bi-şerhi Müsellemi's-sübût* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/404.

⁹² Safvân Adnân Dâvûdî, *el-Lübâb fi usûli'l-fikh* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/1999), 281.

⁹³ Cemalettin Şen, "Fıkıh Psikolojisi Bağlamında Müctehid Psikolojisinin Nasların Fikhi Yorumuna Etkisi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Güz 2017), 91.

Bu husustaki ölçülülük, Müslümanların kesintisiz bir düşünce faaliyeti içerisinde olduklarına dair olumlu bir algının oluşmasına sebep olabilir.⁹⁴

Fıkha ilişkin kavram, kural ve uygulamaların hayata yansıtılmasında tamamen modernist bir bakış açısıyla gelenekten koparak ve ahkâmın değişmesi meselesinde sınır tanımaksızın hareket etmek ifrattır. Aksine bu konuda geleneği vazgeçilmez olarak kabullenip çağını okuyamamak, yeniliğe, güncellenmeye karşı durmak ve ahkâmın değişmesi meselesinde sınırları gereksiz yere daraltmak da bir tefrittir.⁹⁵

Bu konuda ölçülülük, değişime kapalı alanları da hesaba katarak gelenek ve çağın gereklerini dengeli bir şekilde değerlendirip mümkün olduğu ölçüde yenilenmenin, değişmenin ve güncellenmenin yollarını açık tutmaktır.⁹⁶

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların yeniliğe, geleneğe, değişime ve çağın gereklerini anlamaya verdiği önemin ifadesi olarak algılanabilir.

Geçmiş ve gelecek arasında Müslümanların din ve hayata ilişkin birikim ve hedefleri arasında bir uzlaşma köprüsü kuran⁹⁷ ve evrensel bir hukuk sistemi olan fıkın, zaman, mekân, birey ve toplum merkezli değişim ve gelişmelere uyum sağlayamaması düşünülemez. Bu bağlamda İslâm hukukçularına önemli görevler düşmektedir. Asırların birikimi birçok değişim ve gelişimin, İslâm hukukuna hakkıyla yansıtılamaması ve neticede İslâm hukukunun, zamanımızda uygulanması mümkün olmayan ve sadece tarihsel çalışmaların malzemesi olarak görülen bir hukuk sistemi hâline dönüşmemesi için İslâm hukukunu zamanın diliyle konuşurmak gerekmektedir.⁹⁸

2.2. Fıkıh Usulü Açısından

2.2.1. Şer'î Delillere Bakış Tarzı

Nasları temel olarak ele aldığımızda Kitap ve Sünnet'i delil olarak alıp re'yi ve bunun en önemli unsuru olan kıyası ve sahâbî kavlini kabul etmemek ifrattır. Aksine sadece Kitap ve re'ye dayanıp Sünnet'i delil olarak görmemek de tefrittir. Bu konuda ölçülülük, Kitap ve Sünnet'in yanı sıra icmâ, kıyas, sahâbî kavli vb. delilleri de belli bir denge ve hiyerarşi gözeterek kabul etmektir.⁹⁹

⁹⁴ Benzer ifadeler için bk. Yavuz Köktaş, *Güncel Hadis Yorum ve Tartışmaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 34-35.

⁹⁵ Ahkâmın değişmesi konusundaki ifrat, tefrit ve mutedil görüşler için bk. Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990), 97-106.

⁹⁶ Benzer ifadeler için bk. Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 357-359.

⁹⁷ Ali Bardakoğlu, *İslâm'ı Doğru Anlıyor muyuz?* (İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2019), 261.

⁹⁸ Cemalettin Şen, *Bilinç ve Etkisi: İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 43-44.

⁹⁹ Aşırı ve mutedil ehl-i hadîs ve ehl-i re'y hakkında bk. Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, 175-176; Salim Öğüt, "Ehl-i Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların naslardan kopmadan akli delilleri de kullandığına, vahiy-akıl dengesini¹⁰⁰ bozmadığına dolayısıyla İslâm'ın temellerinin sağlam ve akla uygun olduğuna yönelik olumlu bir algı oluşturabilir.

2.2.2. İctihad Ehliyetine Bakış Tarzı

İctihad ehliyetine ilişkin şartları,¹⁰¹ âdeta ictihad kapısının kapanmasına¹⁰² sebep olacak ölçüde ağırlaştırıp müctehid potansiyeli taşıyan insanları ilme küstürmek ifrattır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, kendisine yöneltilen bir soru üzerine 400.000 hadisi ezbere bilmeyenin fakih sayılamayacağını ifade etmiştir.¹⁰³

Aksine ictihad ciddiyetini temelinden sarsacak derecede bu şartları gevşetip uluorta, sözde müctehidlerin türemesine sebep olmak da tefrittir. Bu konuda ölçülülük, makul, meşru ve dengeli bir şartlar listesi¹⁰⁴ sunmaktır.¹⁰⁵

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların bilimsel yeniliklere açık ve ilmî ehliyet ve liyakat noktasında titiz oldukları ve İslâm'ın her zaman ve zeminde uygulanmaya elverişli olduğu algısını oluşturabilir.

3. Fıkhi Ölçülülüğün İslâm'ın Doğru Algılanmasına Pratik Açıdan Katkısı

Fıkhi ölçülülük, bireysel veya toplumsal boyutlarda kimi zaman ibadet ve hukuka ilişkin kural ve uygulamalara bağlı olarak İslâm'ın doğru algılanmasına pratik açıdan da katkı sağlamaktadır.

3.1. İbadetler Açısından

3.1.1. Namaz

İmamın namazı çok yavaş kıldırması veya kıraatte çok uzun bir sure okumak suretiyle uzatması mekruhtur¹⁰⁶ ve ifrattır. İmamın namazı çok hızlı kıldırması veya bazı sünnetleri göz ardı ederek kısaltması da tefrittir. Bu hususta ölçülülük, imamın

(Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/510-511; Mehmet Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/523-524.

¹⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 281-282.

¹⁰¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 175-182; Hacı Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/437-439.

¹⁰² Bu konuda geniş bilgi için bk. Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, 183-203; Apaydın, "İctihad", 21/443-445.

¹⁰³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn an rabbi'l-âlemîn* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1374/1955), 1/45.

¹⁰⁴ İctihad ehliyetine ilişkin makul ve meşru ölçülerde hafifletilmiş şartlar listesi için. bk. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1322-1324), 2/350-354; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2/85-87.

¹⁰⁵ Benzer ifadeler için bk. Bilal Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 116-122.

¹⁰⁶ Meydânî, *el-Lübâb*, 1/82.

namazı sünnete uygun bir şekilde cemaatin durumunu da gözeterek orta bir sürede kıldırmasıdır.¹⁰⁷

Bu şekildeki ölçülü davranış, insan sevgisi, merhamet; çocuk, hasta, yaşlı vb. özel durumları olan insanların da cemaate teşvik edilmesi gibi güzelliklerin Müslümanlar için ibadet kadar önemli olduğu algısını oluşturabilir.

3.1.2. Oruç

Kişinin, savm-ı dehr¹⁰⁸ başta olmak üzere dinî, ailevi, toplumsal vb. görevlerini aksatacak şekilde oruç tutması mekruhtur¹⁰⁹ ve ifrattır. Aksine dinî görev kapsamındaki oruçları özürsüz tutmamak da tefrittir. Bu hususta ölçülülük, meşru bir mazereti olmayan mükellefin dinen sorumlu olduğu oruçları tutması fakat dinî, ailevi, toplumsal vb. yükümlülüklerini ihmal edebilecek şekilde çok oruç tutmaktan da sakınmasıdır.¹¹⁰

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların beden ve ruh sağlığına, aile ve topluma yönelik sorumluluklara verdiği değerini algılanmasını sağlayabilir.

3.1.3. Zekât

Kişinin, kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu insanların zorunlu sayılan ihtiyaçları (*havâic-i asliyye*) (الحوائج الأصلية),¹¹¹ zekâta tabi mallar kapsamı dışında tutulmuştur.¹¹² Bu nedenle mükellefin, kendisini veya bakımlarından sorumlu olduğu kimseleri muhtaç duruma düşürecek veya onlara geçim sıkıntısı yaşatacak ölçüde yüksek oranda zekât vermesi ifrattır. Aksine kişinin hiç zekât vermemesi veya zekâtını eksik ödemesi de tefrittir. Bu hususta ölçülülük, mükellefin zekâtını meşru ve makul sınırlar içinde dengeli bir oranda vermesidir.¹¹³

¹⁰⁷ Müslim, "Cum'a", 41; Kahraman, "Ta'dîl-i Erkân", 39/366.

¹⁰⁸ *Savm-ı dehr* (صوم الدهر), yasaklanmış olan bayram günlerini de içerecek şekilde tam bir yıl boyunca ara vermeksizin oruç tutmaktır. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 397. Bu oruca *savm-ı ebed* (صوم الأبد) de denilmektedir. Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihâli: İslâm Fıkıhında İbadetler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/392.

¹⁰⁹ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984), 1/343-344.

¹¹⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gündüzleri sürekli oruçlu olan Abdullah b. Amr b. Âs'ı (r.a.) uyardığına dair bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Savm", 54. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sürekli oruç tutan, oruç tutmamış olur." buyurmuştur. Buhârî, "Savm", 57. İbadetlere ilişkin ifrat, zamanla kişinin ibadetten usanmasına neden olmakta ve başka bir aşırılık olan tefrite yol açmaktadır. bk. Nevzat Âşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996), 100-101.

¹¹¹ Orhan Çeker, "Havâic-i Asliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/504.

¹¹² Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1402/1982), 2/6.

¹¹³ Hz. Peygamber'in (s.a.v.), kişinin malının tamamını tasadduk etmesini yasakladığına dair bk. Buhârî, "Vesâyâ", 2; Müslim, "Vesâyâ", 7-8; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Zekât", 39. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sadakanın hayırlısı, kişiyi fakir düşürmeyecek kadar olanıdır." buyurmuştur. Buhârî, "Zekât", 18; "Vesâyâ", 9; Ebû Dâvûd, "Zekât", 39.

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların mülkiyet hakkına, fakirlere, aileye ve toplumsal adalete verdikleri önemin algılanmasını sağlayabilir.

3.1.4. Hac

Hac ibadeti kapsamında kurban bayramı süresince Mina'da belirlenmiş olan üç yere belli sayı ve nitelikte taşların atılması (*remy-i cimâr*) (رمي الجمار)¹¹⁴ sırasında cevaz sınırlarını aşan büyüklük veya sayıda taşlar atmak, etraftaki insanlara zarar verebilir ve ifrattır. Aksine hiç taş atmamak veya meşru sınırların altında küçük ya da az taş atmak da tefrittir. Bu hususta ölçülülük, sünnete uygun¹¹⁵ şekil ve ölçüde taşların atılmasıdır.¹¹⁶

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların insana verdiği değer ve merhamet duygusunun algılanmasını sağlayabilir.

3.2. Hukuk Açısından

3.2.1. Devletler Hukuku

İslâm devletinin, diğer devletlerle olan dostane ilişkilerini abartarak ülke menfaatlerinin zedelenmesine neden olması ifrattır. Aksine dost ülkelere dahi düşmanca davranmak da tefrittir. Bu hususta ölçülülük, dostluğun da düşmanlığın da kalıcı olmayabileceği ihtimaliyle temkinli hareket etmektir.¹¹⁷

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların diğer ülkelerle dostane ilişkileri esas aldığı fakat menfaatlerini koruma noktasında da daima uyanık olduğu algısını oluşturabilir.

3.2.2. Ceza Hukuku

Kişinin nefsanî arzularına aşırı düşkünlük göstermesi ve bu nedenle dince yasaklanan zina, sarkıntılık vb. cinsel içerikli suçları işlemesi ifrattır. Aksine lezzet duyarsızlığı olarak ifade edilen durum ve bunun sonucu olarak helâl olan ilişkilerden dahi kaçınması tefrittir. Bu hususta ölçülülük, kişinin cinsel içerikli tutum ve

¹¹⁴ Mehmet Özgü Aras, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/340.

¹¹⁵ Hz. Peygamber (s.a.v.), hac sırasında büyük taşlar atmak suretiyle diğer insanlara zarar verebilecek kimseleri uyarmış ve bunun, dinin uygun görmediği aşırı bir davranış olduğunu belirtmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Menâsik", 63; Ebû Abdirrahmân Ahmed en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Menâsikü'l-hac", 217.

¹¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 4/64-69.

¹¹⁷ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sevdiğini ölçülü sev, belki bir gün düşmanın olabilir. Kızdığına da ölçülü kız, belki bir gün dostun olabilir." buyurmuştur. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 7/259; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Birr", 60; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 13/70. Başka bir hadiste ise "Düşmanımı küçük gören aldanır." buyrulmuştur. Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ukalâ ve nüzhetü'l-fuzalâ* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1397/1977), 95.

davranışlarında helâl sınırları içerisinde kalması, kendisine helâl olanı ise haram kabul etmemesidir.¹¹⁸

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların iffet anlayışının ve aileye verdiği önemin algılanmasını sağlayabilir.

3.2.3. Yargılama Hukuku

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, hâkimin temel niteliklerini “Hâkim, hakîm, fehîm, müstakîm ve emîn, mekîn, metîn olmalıdır.”¹¹⁹ ifadesiyle listeler. İlgili maddedeki “müstakîm” ifadesini “doğru ve mu’tedil olmak” şeklinde açıklayan Ali Haydar Efendi (1853-1935), “mu’tedil” (ölçülü) kavramı çerçevesinde hâkimin ölçülü ve aşırı özelliklerine örnekler verir. Söz gelimi hâkimin kabalık derecesinde sert olması ifrat, zayıflık gösterecek kadar yumuşak huylu davranması tefrit, bu ikisinin arasında tatlı sert denebilecek niteliğe sahip olması ise ölçülülüktür.¹²⁰

Bu husustaki ölçülü davranış, Müslümanların adalete ve yargılama faaliyetinin ciddiyetine verdiği önemin algılanmasını sağlayabilir.

3.2.4. Aile Hukuku

İddetin bir yıl gibi uzun bir süre olarak esas alınması ifrattır.¹²¹ Aksine kadının zorunlu olmasına karşın hiç iddet beklememesi veya yetersiz bir süre iddet beklemesi de tefrittir.¹²² Bu hususta ölçülülük, gerektiğinde makul ve meşru bir süre iddet beklemektir.

Nitekim ilgili ayetin¹²³ açık ifadesi gereği İslâm hukukuna göre kocası vefat eden bir kadın, eğer hamile değilse beklemesi gereken süre dört ay on gündür.

¹¹⁸ Ahlak kitaplarında “nefsani arzulara aşırı düşkünlük” anlamındaki şehvet gücünün ifratına *şereh* (الشهوة), Fârâbî'nin “lezzet duyarsızlığı” dediği tefritine *humûd* (الخمود), dengeli ve ılımlı işleyişine de *iffet* (العفة) denilmiştir. Mustafa Çağrıcı, “İffet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/506.

¹¹⁹ *Mecelle*, md. 1792.

¹²⁰ Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 4/3237-3238. Yukarıda ele alınan örneği de kapsayacak şekilde hâkimin yargılama süresince duygularını makul ve meşru bir seviyede tutması gerektiğine dair ifadeler için bk. Faruk Erem, *Adalet Psikolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971), 253-254; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 105; Yasemin Işıktaç, *Adalet Psikolojisi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013), 314.

¹²¹ Nitekim Câhiliye döneminde kocası vefat eden kadınların iddet süresi, bir yıl olarak belirlenmiştir. Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Câmîatü Bağdâd, 1413/1993), 5/557; Mustafa Baktır, “İhdâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/530.

¹²² Nitekim Câhiliye döneminde boşanmış kadınlar için zorunlu bir iddet süresi belirlenmemiştir. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/556; Halil İbrahim Acar, “İddet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/467.

¹²³ el-Bakara 2/234.

Boşanmış kadınlar ise eğer hamile değılseler ve hayız da görüyorlarsa “üç kur’ süresi” (selâsete kurû’) (ثلاثة قروء) beklerler.¹²⁴

Söz konusu kur’ (قروء) kelimesine verilen farklı anlamlar nedeniyle Hanefî¹²⁵ ve Hanbelî¹²⁶ mezheplerine göre bu kadınların iddetleri üç hayız süresidir. Şâfiî,¹²⁷ Mâlikî,¹²⁸ Zâhirî¹²⁹ ve Ca’ferî¹³⁰ mezheplerine göre ise bu durumdaki kadınlar üç temizlik süresi beklerler.¹³¹

Bu şekildeki ölçülü davranış, Müslümanların aile hayatına, vefa duygusuna ve iffet anlayışına verdiği önemin algılanmasını sağlayabilir.

Sonuç

Fıkıh edebiyatına katılabilecek yeni terimler olan “fıkhi ölçülülük”, “fıkhi ifrat” ve “fıkhi tefrit” kavramlarının tanımlanıp fıkıh psikolojisi zemininde tartışıldığı bu çalışmada ulaştığımız sonuç ve önerilerden bazıları şunlardır:

İslâm’ın “doğru algılanması”, “algılanması” meselesinden daha önemlidir.

Fıkhi ölçülülük, İslâm’ın, Müslüman olsun olmasın bütün insanlar tarafından doğru algılanması imkânını sağlar.

Ölçülülük, kaynak itibarıyla ahlaki bir kavramdır. Dolayısıyla fıkhi ölçülülük, kişinin ahlakını olumlu yönde etkilemesi nedeniyle İslâm hakkında doğru bir algının oluşmasına katkı sağlar.

Fıkhi ölçülülük, bireysel veya toplumsal boyutlarda kimi zaman fıkıh tarihi ve usulüne ilişkin düşünce ve kabullere bağlı olarak İslâm’ın doğru algılanmasına teorik açıdan; kimi zaman da ibadet ve hukuka ilişkin kural ve uygulamalara bağlı olarak pratik açıdan katkı sağlamaktadır.

Fıkhi ifrat ve fıkhi tefrit, İslâm’ın yanlış algılanmasına yol açar. Bu nedenle bu iki aşırılıktan sakınmak gerekir.

Fıkhi ölçülülük, İslâm’ın ve Müslümanların bilgi, tecrübe, düşünce özgürlüğü, hakikati arama duygusu, vefa, insan sevgisi, merhamet, aileye bağlılık, adalet, dostluk, iffet vb. değerlere bakışının doğru olarak algılanabilmesini temin eder.

¹²⁴ el-Bakara 2/228.

¹²⁵ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’*, 3/192-198.

¹²⁶ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğni* (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1417/1997), 11/193-200.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ûm* (Mansûre: Dârü’l-Vefâ, 1422/2001), 6/529-532.

¹²⁸ Derdîr, *Akrebü’l-mesâlik li-mezhebi’l-İmâm Mâlik* (Kano/Nijerya: Mektebetü Eyyûb, 1420/2000), 78-79.

¹²⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Muhallâ* (Kahire: İdâretü’t-Tıbbâti’l-Müniriyye, 1347-1352), 10/26-28.

¹³⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *el-Mebsût fi fikhî’l-İmâmiyye* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 5/234-237.

¹³¹ Bu konuda ayrıca bk. Acar, “İddet”, 21/467-468.

İslâm'ın her zaman ve zeminde herkesçe uygulanabilecek yegâne din oluşu gerçeğinin algılanabilmesi için fihhi ölçülülük ilkesinin bireysel ve toplumsal boyutta teorik ve pratik açıdan hayata geçirilmesinin çok büyük katkısı vardır.

Ölçülülük, nihayetinde sınırların korunması ve haddin aşılması anlamını taşır. Koruma altındaki sınırların ve aşılmaması gereken bir haddin varlığı, mesele terimler düzeyinde ele alındığında “tanım” kavramını çağırır. Konuya insan boyutunda bakıldığında ise ölçülülüğün, “kimlik”¹³² inşasındaki rolü göze çarpar. Sonuç olarak ölçülülük, kişiye doğru bir kimlik kazandırır.

İslâm'ın algılanması çoğu zaman Müslümanların tutum ve davranışlarının algılanması üzerinden cereyan ettiği için İslâm'ın doğru algılanmasına katkı sağlamanın en uygun yöntemi, öncelikle doğru bir Müslüman kimliğinin yaygınlaştırılmasıdır. Doğru bir Müslüman kimliğinin oluşabilmesi için gereken şartlardan biri de şüphesiz fihhi ölçülülüktür.

Evensel bir din olan İslâm'ın gönüllerde taht kurmasının en etkin yolu, zihinlerde İslâm'ın doğru algısının oluşmasına katkıda bulunmaktır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik. *el-Guliv fi'd-dîn fi hayâti'l-müslimîne'l-muâsıra*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1413/1992.
- Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik. *Müşkiletü'l-guliv fi'd-dîn fi'l-asri'l-hâdir: el-esbâb el-âsâr el-ilâc*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1420/1999.
- Acar, Halil İbrahim. “İddet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/466-471. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416-1421/1995-2001.
- Akdikmen, Resuhi vd. *Langenscheidt Standart Sözlüğü: English-Turkish Turkish-English*. 2 Cilt. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları, 4. Basım, 1989.
- Akyüz, Vecdi. *Mukayeseli İbadetler İlmihâli: İslâm Fıkında İbadetler*. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Ali Haydar Efendi, Küçük. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Alova, Erdal. *Latince-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 5. Basım, 2013.
- APA College Dictionary of Psychology*. Washington: American Psychological Association, 2009.
- Apaydın, Hacı Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Aras, Mehmet Özgü. “Cemre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/340-341. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aristo. *Eudemos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999.
- Aristo. *Magna Moralia: Büyük Etik*. çev. Yasin Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Aristo. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Âşık, Nevzat. *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavır*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 1991.

¹³² *Kimlik*, “bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlamasıdır.” Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası* (İzmir: Aşina Kitaplar Yayınları, 2007), 11.

- Aybakan, Bilal – Dönmez, İbrahim Kâfi. “Meşrû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/378-383. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aytaç, Serpil. *İnsanı Anlama Çabası Psikolojije Giriş*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2000.
- Ayverdi, İlhan. *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.
- Bahrülulûm el-Leknevî, Ebû'l-Ayyâş Muhammed Abdülâlî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî. *Fevâtihu'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Baktır, Mustafa. “İhdâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/530-532. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bardakoğlu, Ali. *İslâm'ı Doğru Anlıyor muyuz?*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2019.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri Yayınları, 4. Basım, 1978.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Bilgin, Nuri. *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar Yayınları, 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. 24 Cilt. İstanbul: Milliyet Gazetecilik, 1992.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Câmîatü Bağdâd, 2. Basım, 1413/1993.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. nşr. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*. 5 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çağrı, Mustafa – Uludağ, Süleyman. “İstikamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/348-349. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Çağrı, Mustafa. “Adâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-343. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Çağrı, Mustafa. “Cimrilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/4-5. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrı, Mustafa. “Da'vet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/16-19. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Çağrı, Mustafa. “Fazilet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Çağrı, Mustafa. “İffet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/506-507. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. “İtidal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/456-457. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Çağrı, Mustafa. “Medih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/304-305. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çağrı, Mustafa. “Taassup”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/285-286. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Çeker, Orhan. “Havâic-i Asliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/504-507. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Çelik, İbrahim. “Taaddî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/283-284. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Dâvûdî, Safvân Adnân. *el-Lübâb fî usûli'l-fikh*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/1999.
- Dictionnaire Français-Arabe*. Beyrut: Imprimerie Catholique, 1857.

- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İslâm Hukukunda Müçtehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 23-51.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Mübalağa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/425-427. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, Sefa vd. *DaF Öğrenci Sözlüğü: Almanca-Türkçe Türkçe-Almanca*. İstanbul: Yds Yayıncılık, 2014.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Ebû Nâcî, Abdüsselâm Mahmûd. *Usûlü'l-fıkh*. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2002.
- Eflâtun. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 20. Basım, 2010.
- Eflâtun. *Gorgias*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Eflâtun. *Menon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.
- Erdoğan, Mehmet. *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Erem, Faruk. *Adalet Psikolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 6. Basım, 1971.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1322-1324.
- Göktepe, Salâhattin. *Ünlü Düşünürleriyle Psikoloji Sözlüğü*. İzmir: Yeniyo Matbaası, 1974.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 8. Basım, 2011.
- Grondin, Simon. *Psychology of Perception*. Switzerland: Springer, 2016.
- Günay, Hacı Mehmet (ed.). *Günümüz Fıkıh Problemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Ruhbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1988.
- Harman, Ömer Faruk. "Dalâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/427-428. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Hökekleli, Hayati. "Duyu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/8-12. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Hökekleli, Hayati. "İdrak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/477-478. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- İşıқтаç, Yasemin. *Adalet Psikolojisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Muhallâ*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 11 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tıbâati'l-Münîriyye, 1347-1352.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Ravzatü'l-ukalâ ve nüzhetü'l-fuzalâ*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1397/1977.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemîn*. Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1374/1955.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed. *el-Muğnî*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1417/1997.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1994.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Bahrü'r-râik*. nşr. Zekerıyyâ Umeyrât. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 2 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İlmihâl*. 2 Cilt. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 6. Basım, 1999.
- "İ'tidâl". *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*. 5/203. Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1986.
- James, William. *The Principles of Psychology*. 2 Cilt. New York: Henry Holt, 1905.
- Kahraman, Abdullah. "Ta'dîl-i Erkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/366. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kallek, Cengiz. "İsraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/178-180. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Birim Yayınları, 1993.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1988-1992.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1402/1982.
- Kâtib Çelebi. *Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak*. İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, 1280.
- Kaya, Mahmut. "Felsefe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/311-319. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kılıçer, Mehmet Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî*. haz. Hüseyin Algül. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ts.
- Koca, Ferhat. "Mefsedet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Köktaş, Yavuz. *Güncel Hadis Yorum ve Tartışmaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Kutluer, İlhan. "Fesad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/421-422. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Mâverdü, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. 4. Basım, Beyrut: Dâru İkra', 1405/1985.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1322.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. 4 Cilt. İstanbul: Dersaadet Kitabevi Yayınları, ts.
- Montaigne, Michel Eyquem de. *Denemeler*. çev. Hüsen Portakal. 4 Cilt. İstanbul: Cem Yayınevi, 2. Basım, 2008.
- Morgan, Clifford Thomas. *Psikolojiye Giriş*. ed. Sirel Karakaş ve Rükzan Eski. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 19. Basım, 2011.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Mutçalı, Serdar. *İngilizce-Türkçe-Arapça Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2001.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nesâî, Ebû Abdırrahmân Ahmed. *es-Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Ahlakın Soykütüğü Üstüne: Bir Kavga Yazısı*. çev. Ahmet İnam. İstanbul: Say Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Oxford Ansiklopedik Sözlük: İngilizce-Türkçe*. 4 Cilt. İstanbul: Sabah Gazetesi Yayınları, ts.

- Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/508-512. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Rıza Tevfik Bölükbaşı. *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü*. haz. Recep Alpyağlı. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Schopenhauer, Arthur. *Hayatın Anlamı*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâtiu'l-edille fi'l-usûl*. nşr. Sâlih Süheyl Ali Hamûde. 3 Cilt. Amman: Dârü'l-Fârûk, 1422/2011.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, 1406/1986.
- Seyyar, Ali. *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib. 11 Cilt. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1422/2001.
- Şah Veliyyullah, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn. *Hüccetullâhi'l-bâliga*. nşr. Muhammed Şerîf Sükker. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 2. Basım, 1413/1992.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât fi usûli's-şerîa*. nşr. Muhammed Abdullah Dirâz. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şen, Cemalettin. "Bilim Dünyasına Katkı Bağlamında Fıkıh Psikolojisi ve Fıkıh Psikiyatrisi". *Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi (Bolu, 16-17-18 Eylül 2019)*. ed. Kemal Arı ve Derya Genç Acar. 235-240. Elâzığ: ASOS Yayınevi, 2019.
- Şen, Cemalettin. "Fıkıh Psikolojisi Bağlamında Müctehid Psikolojisinin Nasların Fikhi Yorumuna Etkisi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Güz 2017), 81-97.
- Şen, Cemalettin. "Fıkıhta Ölçülülük İlkesinin İslâm'ın Doğru Algılanmasına Katkısı". *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslâm Sempozyumu (Şanlıurfa, 28-30 Ekim 2016)*. ed. Kasım Şulul vd. 432-445. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Şen, Cemalettin. "Şemsüleimme es-Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinin Hacmi Üzerine". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 23-41.
- Şen, Cemalettin. *Bilinç ve Etkisi: İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Şen, Cemalettin. *İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- TDK, Türk Dil Kurumu. "Güncel Türkçe Sözlük". Erişim 29 Kasım 2020. <https://sozluk.gov.tr>
- "Tefrît". *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*. 13/82-85. Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1988.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Tuğlacı, Pars. *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*. 10 Cilt. İstanbul: Cem Yayınevi, 8. Basım, 1985.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *el-Mebsût fi fikhi'l-İmâmiyye*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Uludağ, Süleyman. "Aşk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/11-17. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ya'kûb, Abdürrahîm. *Teysîrü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Abîkân, 2. Basım, 1431/2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Gulûv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/192-195. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İstivâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/402-404. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*. 8 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 3. Basım, 1409/1989.